

Олександр Тягло

ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ²

В розвідці показано, що у XXI столітті критичне мислення виявляється необхідним як за мирного, так і за воєнного часу. Однак в Україні його стан наразі не можна визнати цілком задовільним. Тож, серед іншого, зберігає актуальність проблема: як забезпечити, щоб виховання і ефективне функціонування критичного мислення в нашій країні знайшло надійні підстави та набуло регулярності? Виходжу із припущення, що на шляху вирішення вказаної проблеми не достатньо обмежитись більш-менш поглибленим вивченням доробку світової думки і практики та буквальним повторенням того, що вдасться засвоїти. Слід прискіпливо переосмислити це засвоєне з огляду на доречні вітчизняні традиції й реалії сьогоденного буття, зробити його зрозумілішим і легшим до сприйняття широким загалом через синтез із дотичними здобутками національного досвіду. Дане припущення визначає мою конкретну мету – з'ясувати, які питоми здобутки української філософської думки слід використати, аби посприяти коректному осягненню природи критичного мислення і, далі, належній організації його виховання. Задля досягнення цієї мети розглянуто актуальну в такому зв'язку спадщину нашого філософського генія – Григорія Сковороди, її коментування Дмитром Чижевським.

Аргументовано, що вітчизняна філософія серця, ключове для неї поняття «глибокого Серця» надає суттєву підставу коректного розуміння природи критичного мислення, організації його виховання. Свідоме критичне мислення не слід відривати од несвідомого, в термінах Сковороди і Чижевського – од «Серця», найглибшої в людині «безодні», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки. Значною мірою саме в «глибокому Серці» формуються когнітивні й афективні диспозиції, які становлять необхідне підґрунтя виховання, засвоєння, регулярного плідного функціонування критичного мислення. Воно не ізольоване від впливу «Серця» і як виток різноманітних емоцій, почуттів, що охоплюється, зокрема, у сучасному понятті турботливого мислення.

Виховання особи з мисленням вищого порядку, включаючи дійсне критичне мислення, ймовірно досягне успіху тоді, коли розпочинтиметься не у вищій або у старших класах школи, а щонайпізніше у дитсадку. Зміст і форму подання критичного мислення слід варіювати залежно від послідовних стадій: інтродукційної стадії, стадій практики та інтегрування, а також узагальненого переносу. Стверджується, що у межах останньої з них корисним є «схрещування» поширеного в Україні університетського курсу логіки і світового доробку у сфері критичного мислення.

Ключові слова: : критичне мислення, філософія серця, "глибоке Серце", позасвідоме, Григорій Сковорода, Дмитро Чижевський.

Вступ

У прогностичній доповіді «Майбутнє ризиків праці. Професії, вміння і стратегія для робочої сили Четвертої індустріальної революції», створеної в процесі підготовки до Всесвітнього економічного форуму 2016 року, було аргументовано, що у переліку найбільш затребуваних вмінь успішних працівників різних галузей сучасної індустрії одне з перших місць посідає критичне мислення [The Future of Jobs..., 2016, p. 73, 79, 85], [Gray, 2016], [Тягло, 2017с, с. 249-251]. Неочікувана пандемія Ковід-19 і пов'язана з нею глобальна рецесія значно підвищили невизначеність прогнозів щодо ринку праці. Попри

© Тягло О. В., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

² Стаття написана на основі доповіді, представленої на пленарному засіданні XXXI Харківських міжнародних сквородинівських читань «Метафізика серця в українській та західноєвропейській філософії» (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 3 грудня 2023 року).

це в аналогічній доповіді 2020 року знову відзначено, що до 2025 року критичне мислення й аналіз залишатимуться серед найбільш затребуваних вмінь чи груп вмінь [The Future of Jobs..., 2020, р. 5, 35-36]. За оцінками експертів ці й подібні передбачення виправдовуються [Wells, 2024].

За умов властивих нашому часу нескінченних інформаційних протиборств потреба у критичному мисленні ще більше зростає, воно є необхідною зброєю у ефективній протидії дезінформації та місінформації¹. Для нас це вкрай важливо, насамперед через інформаційну війну – невід’ємну складову тривалої гібридної агресії, розгорнутої РФ проти України [Зеленський, 2021], [Тягло, 2022]. Навіть більше, критичне мислення необхідне в організації чи управлінні сучасними бойовими діями. Наприкінці 2023 року бригадний генерал Сергій Собко у публікації «Навчені перемагати» відзначив, що сьогодні від командирів вимагаються навички ретельного, але швидкого планування і ведення бою із застосуванням різних сил та засобів. Що, своєю чергою, передбачає навички критичного мислення та ініціативи, наголосив воєначальник. Разом з тим, чи готувала до цього система військової освіти України?

«Система не передбачала заохочення до ініціативності та креативу. Критичне мислення швидше переслідувалося, ніж стимулювалося, оскільки воно ставило би під сумнів ту реальність, в якій перебували Збройні Сили в цілому та військова освіта зокрема. Замість критичного мислення практикувалася навчена безпомічність – ти не можеш і не повинен ні на що впливати, є ті, хто вирішать за тебе... Система навчала підкорятися, а не перемагати» [Собко, 2023]².

Ця вкрай прикра ситуація – і не тільки у військовій освіті! – не виглядає сюрпризом. Вона цілком відповідає сумнозвісній нормі з орвелівського «Колгоспу тварин»: «Якщо товариш Наполеон так каже, то так і мусить бути!». Інакше кажучи, описане Собком свідчить про дотепер не викорінену із психіки частини українців, включаючи як військових, так і цивільних, схильність до патерналізму в управлінні. А коли згадати Імануеля Канта, такий патерналізм є найбільшим деспотизмом, що тільки можна помислити [Kant, 1996, р. 289].

Окрім шкідливих рецидивів патерналізму, суттєвим гальмом у вкоріненні та застосуванні в нашій країні критичного мислення досить часто виявляється поверхневе розуміння його природи. Внаслідок цього деякі дослідники і педагоги припускаються непоодиноких помилок [Герно, 2012], [Тягло, 2017b]. Сама ідея критичного мислення вульгаризується чи навіть радикально спотворюється: це можна підтвердити не тільки конкретними прикладами [Тягло, 2017a, с. 274-275], а й широким узагальненням сучасної української дослідниці Надії Козаченко:

«Критичне мислення стало доволі розтиражованим терміном, яким оперують як певним повсякденним кліше, прикриваючи ним невміння прислухатися до іншої думки, критиканство внаслідок нездатності сприйняти новий підхід, прагнення самоствердитися за рахунок жорсткого дискутування тощо» [Козаченко, 2021, с. 257].

¹ У доповіді про глобальні ризики, створеної до Всесвітнього економічного форуму 2024 року, місінформація і дезінформація визнані другим за серйозністю ризиком цього року, найсерйознішим – у перспективі наступних двох років та п'ятим з десяти найбільш серйозних – у десятилітній перспективі [The Global Risks..., 2024, р. 7-8].

² Доповнення цього свідчення знаходжу у заяві чинного комбрига полковника Ігоря Оболенського. Воно стосується стандартної в армії США, але нової для українських військових процедури after-action review, тобто аналізу проведених дій. Після кожної дії ми робимо аналіз, шукаємо свої помилки, відзначає Оболенський. І далі: «Я вам скажу, дуже тяжко людям це заходить. Тому що треба думати, треба розвиватися. А потім ще й признавати свої помилки. І я навіть своїм людям кажу: я не можу все знати, я можу іноді тупити, ви – мої помічники, ви маєте донести до мене помилки так, щоб задача була виконана. Немає задачі зробити командир приємно або зробити так, щоб командир завжди був правий» [Лукашова, 2024]. Тут маємо фактичну, хоч і не артикульовану явно, відсилку до нагальної потреби регулярно виховувати і практикувати критичне мислення, причому *сильне* критичне мислення.

З огляду хоча б на зазначене стан критичного мислення в Україні дотепер не можна визнати цілком задовільним¹. Тож, серед іншого, зберігає актуальність *проблема*: як забезпечити, щоб виховання і ефективне функціонування критичного мислення в нашій країні знайшло надійні підстави та набуло регулярності? У своїй розвідці виходитиму із *припущення*, що на шляху вирішення вказаної проблеми не достатньо обмежитись більш-менш поглибленим вивченням доробку світової думки і практики та буквальною повторенням того, що вдається засвоїти. Слід прискіпливо переосмислити це засвоєне з огляду на доречні вітчизняні традиції й реалії сьогоденного буття, зробити його зрозумілішим і легшим до сприйняття широким загалом через синтез із дотичними здобутками національного досвіду. Дане припущення визначає мою конкретну *мету* – з'ясувати, які питомі здобутки української філософської думки слід використати, аби посприяти коректному осягненню природи критичного мислення і, далі, належній організації його виховання. Задля досягнення цієї мети звернуся насамперед до актуальної в такому зв'язку спадщини нашого філософського генія – Григорія Сковороди.

Ідея «глибокого Серця»

Однією з типових рис психіки українця визнається суттєвість емоцій, почуттів в усіх вимірах буття [Чижевський, 1992, с. 20], [Ушкалов, 2011, с. 42]. На теренах нашої країни початок поглибленого осмислення цієї риси, схоплюваної поняттям серця, зазвичай пов'язують з релігійно-філософськими студіями Григорія Сковороди². З тих часів ідея кордоцентризму, філософія серця становить істотну складову української філософської традиції [Горський, 1997, с. 97-98], [Попович, 2001, с. 285]. Проте, як проникливо відзначив Дмитро Чижевський, «філософія серця має й інший сенс: в людськiм душевнiм життi глибше, нiж свiдомi психiчнi переживання, служить iх основа – «серце», найглибше в людинi, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки (Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш)» [Чижевський, 1992, с. 22-23].

Справді, в одному зі своїх засадничих творів «Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе» Сковорода використовує запозичений у старозавітного пророка Єремії вираз «глибокое Сёрдце», розуміючи його наступним чином: «... глубокое же Сёрдце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как Мыслей наших неограниченная Бездна, просто сказать, Душа, то есть Истое Существо, и Сушная Иста, и самая ЕССЕНЦА...» [Сковорода, 2011, с. 247-248].

Роз'яснюючи ключовий тут термін «Сёрдце» (і відповідне поняття), Чижевський зауважив наступне:

«Ця «безодня» в людині є «серце», себто джерело думок і бажань людських. Не надаючи слову «серце» емоціоналістичного відтінку, Сковорода в цiм вченнi все ж переборює односторонній раціоналізм сучасної йому психології. «Серце», як це ясно із його характеристики, є для Сковороди позасвідоме (скоріше «над-свідоме» ніж «під-свідоме»). І цікаво те, що продовжуючи платонівську і християнську традицію, і наближаючись до декого з мисленників пізнішої романтики, Сковорода малює це позасвідоме не як нижче в порівнянні до свідомого психічного життя, а як вище і глибше, не як джерело порушень і збочень у «нормальному» ході психічних переживань, джерело, так би мовити, «темних» сил, а як осередок усього доброго та

¹ Ще у червні 2017 року тогочасна пані міністр освіти і науки Лілія Гриневич зауважила, що серед вимог до успішних працівників вже найближчого майбутнього – вміння вирішувати комплексні завдання, критичне мислення, креативність і т. ін. Однак «в Україні дуже мало шкіл, які цьому вчать, і ми мусимо це змінити» [Гриневич, 2017]. На жаль, ситуація не змінюється так швидко і якісно, як хотілось би.

² На думку Юрія Федіва і Наталії Мозгової, найбільш важливим і глибоким в людині, за Сковородою, є її емоційно-вольове начало – «серце»: із серця випливає все – і думка, і стремління, і почуття [Федів, 2001, с. 128].

світлого, не як сліпу силу, а скоріше як провидчу та пророчу» [Чижевський, 1992, с. 63]¹.

Певна річ, тут маємо справу з реконструкцією поглядів Сковороди у невластивих йому термінах «свідоме – позасвідоме», «підсвідоме – надсвідоме». Але у цій реконструкції сучасний філософ доволі адекватно висловив розуміння й оцінку таємних глибин людської психіки, що слугують підвалинами різноманітної свідомої активності – раціонального мислення, моральних рішень і вчинків тощо.

Між двома відзначеними Чижевським тлумаченнями філософії серця існує певна відмінність, але, як на мене, немає нездоланної суперечності. Тож з огляду на обидва, спираючись ще й на деякі сучасні знахідки світової науково-педагогічної думки, спробую далі прояснити і поглибити розуміння природи критичного мислення, належних шляхів його виховання і засвоєння.

Критичне мислення: свідоме і позасвідоме

На думку авторитетного фахівця з Каліфорнії Ричарда Пола, критичне мислення – це мислення про мислення, коли ви мислите задля вдосконалення (свого) мислення [Paul, 1993, p. 91]². Тож здається, що по суті критичне мислення є цілком і виключно свідомою рефлексією. Кінцева мета критичного мислення конструктивна – це вдосконалення мислення, а, отже, і різноманітної осмисленої активності. Та коли мислення зіптовхується з власними вадами, випадковими помилками чи навмисною брехнею, актуалізується його критичний потенціал.

За Полом, критичне мислення повинне спрямовуватися не тільки на мислення когось іншого, а і на мислення самого критика, само на себе. Інакше матимемо *слабке*, а не *сильне* критичне мислення. Однак тільки останнє веде до самовдосконалення і в цьому сенсі є довершеним. Наголос саме на сильному критичному мисленні відповідає ключовому імперативу Сковороди «*Узнай себе!*» [Сковорода, 2011, с. 231, 235, 241-242, 246].

На думку знаного у світі дослідника і педагога з університету Монтклер (Нью-Джерсі, США) Метью Ліпмана у реальному бутті критичне мислення функціонує як один із взаємопов'язаних аспектів, або вимірів, *мислення вищого порядку*. Два інші аспекти тут – *творче та турботливе мислення* [Lipman, 1993], [Lipman, 2003, p. 197-202, 262]. Давно відомо, що творче мислення не є цілком свідомим, воно суттєво виходить у царину позасвідомого щонайменше на стадії інкубації здогадки³. Поняття турботливого, або дбайливого, мислення потрібне для вираження забарвленості перших двох аспектів позитивними або негативними емоціями, почуттями, досить часто пов'язаними з позасвідомим. Критичне

¹ Не можна не зазначити, що у Сковороди поняття серця підлягає загальному поділу з огляду на «дві природи» – видиму і невидиму. «Так для чого же не быть Двоим Сердцам? Видѣл ты и любил Болвана и Йдола в твоѣм Тѣлѣ, а не Йстинное ТѣЛО, во ХРИСТѢ сокровенное. Ты любил Сам Себе. То есть Прах твой, а не сокровенную Божию ЙСТИНУ в Тебѣ, которья Ты никогда не видѣл» [Сковорода, 2011, с. 249]. «Ветхому», «старому», «суѣтному» серцю, «праху», тобто видимій природі, Сковорода протиставляє невидиме, духовне Серце: «... очищайте Сѣрдце ваше для Принятія Новаго Духа. Кто Старое Сѣрдце отбросил, Тот заѣлался новым челоѣком» [Сковорода, 2011, с. 251-252]. Тож, якщо йти за Сковородою, виділені Чижевським позитивні ознаки стосуються, вочевидь, не «старого серця», а «Серця» «нової людини» з явною Божою Істиною у ньому. В цьому дусі, навіть обличивши прив'язку виділених ознак до специфічного світогляду Сковороди, навряд чи доречно вважати їх властивими безодні несвідомого будь-якої людини. «Может ЙСКРА БОЖІЯ пасти на темну Бездну Сѣрдца Нашего и вдруг Озарить» [Сковорода, 2011, с. 254], а може і не впасти, і не осяяти.

² Зараз не маю наміру торкатися різноманітних передумов виникнення і розвитку критичного мислення, що простежуються до Античності. З цього приводу можна звернутися, наприклад, до дослідження знаного київського філософа Михайла Бойченка [Бойченко, 2014]. Мої подальші міркування ґрунтуватимуться на сучасній версії критичного мислення, яка сформувалась у ХХ столітті в Північній Америці. Саме вона, як видається, є найбільш опрацьованою концептуально і педагогічно, а також достатньо прийнятною для нашої країни.

³ Класичні свідчення щодо істотності несвідомого, або позасвідомого, етапу у математичній творчості надав Анрі Пуанкаре. Спираючись на власний досвід, він описав раптове осяяння, що було наслідком тривалої попередньої позасвідомої роботи (unconscious prior work). Роль позасвідомої роботи у математичному винаході видається незаперечною, категорично узагальнив видатний науковець [Poincaré, 1910, p. 328].

мислення, його висловлення може бути просякнуте, забарвлене радістю або смутком, почуттям вдячності, любові тощо, і це є суттєвим для його формування, розуміння, сприйняття. Тож хоча свідоме осердя критичного мислення не підлягає сумніву, його розгляд у повному відриві від позасвідомого в загальному випадку є надмірним спрощенням.

Одне з визначальних досліджень критичного мислення було проведене на замовлення Американської філософської асоціації за підтримки Каліфорнійського університету у Фуллертоні з лютого 1988 по листопад 1989 року. Звіт про це дослідження опублікований його науковим модератором Пітером А. Фасіоуном:

«На нашу думку, у консенсусний спосіб заявили учасники дослідження, критичне мислення має бути цілеспрямованим, здатним до саморегуляції процесом судження, що здійснюється через інтерпретацію, аналіз, оцінку і виведення висновків, а також через усвідомлення фактологічних, концептуальних, методологічних, критеріологічних чи контекстуальних засад, на яких це судження базується... виховання добре критично мислячих осіб... поєднує розвиток вмінь критичного мислення з плеканням відповідних диспозицій, що в результаті приносить корисні прозріння і становить основу раціонального та демократичного суспільства» [Facione, 1990, p. 2].

Роз'яснення й обґрунтування цієї короткої заяви і прямо пов'язаних з нею питань можна знайти у звіті Фасіоуна (див. також, напр., [Тягло, 2017с, с. 243-246]). Зараз обмежусь лише одним коментарем.

Коректного розуміння природи критичного мислення чи базованого на цьому належного його (само)виховання не досягти без урахування хоча і взаємопов'язаних, однак якісно відмінних вимірів: *когнітивного* та *афективного*. Перший враховує когнітивні, або пізнавальні, вміння і диспозиції, а другий – афективні диспозиції.

Можна зрозуміти, що когнітивні вміння ґрунтуються на природному здоровому глузді чи на науці логіки, а також на виробленій протягом нормальної соціалізації спроможності розуміти чи на герменевтиці¹. Хоча функціонування вмілого здорового глузду чи розуміння схоплюється у наукових поняттях, в основному піддається алгоритмізації і навчанню, однак витoki усього цього, принаймні почасти, криються у «безодні» підсвідомого.

У описі афективних диспозицій учасники дослідження не спромоглися уникнути майже художніх метафор.

«Тож існує критичний дух, невгамовна допитливість, загостреність думки, ревно відданість правильному мисленню, жага надійної інформації, що властиве добре критично мислячим особам, але відсутнє у тих, хто критично мислить слабо. Як вода живить спрагі рослини, так афективні диспозиції створюють підґрунтя для укорінення і розквіту визначених вмінь критичного мислення у тих, хто навчається» [Facione, 1990, p. 11].

Афективні диспозиції, як видається, істотно виходять за межі раціонального і навіть свідомого – у індивідуальне чи соціальне позасвідоме, у природні задатки людини чи у «з молоком матері всмоктані» цінності й звички людей, різноманітних людських спільнот. Можна зрозуміти, що афективні диспозиції, належачи «безодні» психіки, становлять підґрунтя доброго виховання чи функціонування критичного мислення, яке з'являється на свідомій її поверхні². Без цього навіть вміле критичне мислення «зависає у повітрі», залишаючись можливою, здійснення якої залежить від випадкового збігу обставин.

¹ До центральних для критичного мислення когнітивних вмінь учасники розглядуваного дослідження фактично одноставно віднесли аналіз, оцінку і виведення висновків. Сильна згода виявилась щодо включення до цього осердя критичного мислення інтерпретації, пояснення і саморегуляції, яка включає самоконтроль і самовиправлення [Facione, 1990, p. 3-4, 6].

² Взв'язавши до уваги суттєво позасвідому природу афективних диспозицій, легше зрозуміти помітне розходження експертів у ставленні до них. Значна більшість (83%) погодилась, що добре критично мислячий лю-

Отже, в загальному випадку свідоме критичне мислення не можна відірвати од несвідомого, в цілком доречних тут термінах Сковороди і Чижевського – од «Серця». Значної мірою саме «глибоке Серце» надає когнітивні й афективні диспозиції, які складають необхідне підґрунтя виховання, засвоєння і регулярної свідомої активності критичного мислення. Воно не ізольоване від впливу «серця» і як виток різноманітних емоцій, почуттів, що схоплюється, зокрема, у понятті турботливого мислення.

Коли і як виховувати критичне мислення?

З огляду на з'ясоване доцільно не навчати критичному мисленню самому по собі, а виховувати особу з мисленням вищого порядку, одним з необхідних аспектів якого є критичне мислення. У неї розвиток вміння критично мислити знаходитиме належне підґрунтя у відповідних когнітивних і афективних диспозиціях. В ідеалі розпочинати цей процес слід з формуванням психіки людської істоти ще під час вагітності матері¹. Доцільно варіюючи проміжні цілі і способи, його потрібно продовжувати у дитсадку, у межах шкільної та університетської освіти.

«Свідомо увага до виховання вмінь і диспозицій критичного мислення – мета освіти за усією програмою К-12. Плекання диспозицій критичного мислення, наголос на представленні й оцінці резонів має бути органічною частиною освіти в елементарній школі. У середній школі відомості щодо різних аспектів і застосувань критичного мислення потрібно інтегрувати до усіх навчальних предметів. А для вступників до коледжів і студентів слід розробити особливі програми вищого рівня та курси з критичного мислення. Хоча в освіті після школи програми з критичного мислення найчастіше асоціюються з кафедрами філософії, ніяк не можна обмежувати в участі у них жоден академічний підрозділ. Адаже всеохоплюючі програми з критичного мислення у вишах надаватимуть студентам змогу застосовувати його у широкому спектрі тем, обговорюваних питань і проблем» [Facione, 1990, p. 15-16].

Тож в процесі належного виховання критичного мислення – з огляду як на свідомі вміння, так і на позасвідомі диспозиції – виділяють низку послідовних стадій. Надалі, вже в обговоренні оцінки критичного мислення, експерти відзначили *інтродукційну стадію, стадію практики, стадію інтегрування*, а також *стадію узагальненого переносу* [Facione, 1990, p. 17]. Через співставлення цих двох поділів доходжу висновку, що інтродукційна стадія, в значній мірі спрямована на плекання належних афективних і когнітивних диспозицій, укорінених, зокрема, у природній дитячій щирості та допитливості, ще відповідає дошкільній підготовці та початковій школі; стадії практики й інтегрування, тобто оволодіння критичного мислення на рівні одиничного та особливого інтегрування у різні навчальні предмети – навчанню у середній школі; стадії узагальненого переносу досягають ті, хто, одержуючи вищу освіту, сходять до сутності критичного мислення, осягають його універсальні норми, стандарти.

Визначені північноамериканськими експертами стадії виховання критичного мислення мають загальну природу, їх врахування актуальне і для вітчизняної системи освіти. Однак при цьому не припустимо ігнорувати певні її особливості, наприклад те, що на першому курсі наших вишів поширеним є курс загальної логіки. Це – сприятлива обставина, здатна полегшити і підвищити ефективність навчання критичному мисленню.

«Схрещування» звичного для вітчизняних вишів курсу логіки і північноамериканського доробку у сфері критичного мислення несе позитивні наслідки для засвоєння як критичного мислення, так і логіки. Викладання критичного мислення,

дині притаманні належні афективні диспозиції, але тільки 61% учасників дослідження наполягали на посиленні на них у концептуалізації власне критичного мислення [Facione, 1990, p. 11-14].

¹ Сучасні фахівці вважають, що основні риси людського психіки і поведінки починають закладатися фактично через декілька тижнів після запліднення. А здатності до засвоєння мов і логічного мислення, відповідні диспозиції формуються з середини вагітності (див., напр., [Шелест, 2015, с. 35-36]).

практиковане мною у кількох університетах Харкова, має ще і таку особливість – доповнення матеріалом щодо творчого мислення та основ композиції наукових праць. Тож запропонований курс не обмежується поданням критичного мислення, почасти орієнтуючись на освіту людини з мисленням вищого порядку (див. докладніше [Тягло, 2017с, с. 246-247]).

Разом з тим досвід свідчить, що сьогодні спроби навчання критичному мисленню у вітчизняних вишах часто не дають бажаних результатів. Одна з суттєвих причин полягає у тому, що у дитсадках і школах критичному мисленню дотепер не приділяють систематичної уваги. Тому навіть сумнісні спроби студентів засвоїти певні знання і вміння, не знаходячи підґрунтя у «глибокому Серці», у задалегідь сформованих афективних чи когнітивних диспозиціях, не приносять en masse бажаних плодів.

Отже, доцільно від самого початку виховувати особу з мисленням вищого порядку, у якій розвиток, серед іншого, вміння критично мислити знаходитиме потрібне підґрунтя у відповідних когнітивних і афективних диспозиціях. Варіюючи проміжні цілі і методи, це виховання має тривати у дитсадку, у межах шкільної й університетської освіти.

Основні висновки

Вітчизняна філософія серця, ключове для неї поняття «глибокого Серця» надає суттєву підставу коректного розуміння природи критичного мислення, належної організації його виховання.

Свідоме критичне мислення не слід відривати од несвідомого, в термінах Сковороди і Чижевського – од «Серця», найглибшої в людині «безодні», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки. Значної мірою саме в цьому «глибокому Серці» формуються когнітивні й афективні диспозиції, які становлять необхідне підґрунтя виховання, засвоєння, регулярного плідного функціонування критичного мислення. Воно не ізольоване від впливу «Серця» і як виток різноманітних емоцій, почуттів, що схоплюється, зокрема, у сучасному понятті турботливого мислення.

Доцільно не навчати критичному мисленню самому по собі, а виховувати особу з мисленням вищого порядку, одним з необхідних аспектів якого є критичне мислення. Цей процес ймовірніше досягне успіху тоді, коли розпочинатиметься не у вищій або у старших класах школи, а щонайпізніше у дитсадку. Зміст і форму подання критичного мислення слід варіювати залежно від послідовних стадій: інтродукційної стадії, стадій практики та інтегрування, а також узагальненого переносу. У межах останньої з них позитивним є «схрещування» поширеного в Україні університетського курсу логіки і світового доробку у сфері критичного мислення.

У нашій країні критичне мислення буде успішним, коли завдяки достатньо тривалому і добре структурованому процесу виховання укоріниться не тільки у розумі, а й у «глибокому українському Серці».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бойченко М. Історичне становлення інституційних засад критичного мислення: ідейний, освітній, правовий та політичний виміри. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2014. № 2 (15). С. 80-97. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13014/Boychenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Горський В. С. *Історія української філософії: курс лекцій*. Київ : Наукова думка, 1997. 287 с.

Гриневиц Л. Надто важливий. Чому потрібно прийняти новий закон про освіту? *Українська правда. Життя*. 19 червня 2017 р. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/06/19/224784/>

Зеленський В. Держава та суспільство мають усвідомити всі загрози інформаційній безпеці та знайти шляхи для протидії їм – Володимир Зеленський. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 9 березня 2021 року. <https://www.president.gov.ua/news/derzhava-ta-suspilstvo-mayut-usvidomiti-vsi-zagrozi-informac-67001>

Козаченко Н. Критичне мислення: філософія та педагогіка. *Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць*. Кривий Ріг: КДПУ. 2021. Вип. 22. С. 251-271. <https://journal.kdpu.edu.ua/apd/article/view/4527/4205>

Лукашова С., Кутепов Б. «Хотілось усього і швидко. Але війна буде 5 – 10 років». Комбриг «Хартії» Оболенський про те, як зробив бригаду з ДФТГ. *Українська правда*. 29 січня 2024 р. <https://www.prawda.com.ua/articles/2024/01/29/7439262/>

Попович М. *Нариси історії культури України*. 2-е вид., випр. Київ: АртЕк, 2001. 728 с.

Сковорода Григорій. Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе. *Повна академічна збірка творів* / за ред. Л. Ушкалова. Едмонтон; Торонто: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій; Харків: Майдан, 2011. С. 231-291.

Собко С. Навчені перемагати. *Українська правда*. 22 листопада 2023 року. <https://www.prawda.com.ua/columns/2023/11/22/7429819/>

Терно С. Світ критичного мислення: образ та мімікрія. *Історія в сучасній школі*. 2012. №№ 7-8. С. 27-38.

Тягло О. В. Яке критичне мислення потрібне українській освіті? *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017», 25-26 квіт. 2017 р. : [матеріали доповідей та виступів]*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2017. Ч. 3. С. 274-276. <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%202017%2003.pdf>

Тягло О. В. Критичне мислення в дії, або Досвід критичної рецензії. *Постметодика*. 2017 № 1 (126). С. 8-13. <http://roipro.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM-1-126-2017.pdf>

Тягло О. В. Досвід засвоєння критичного мислення в українській вищій школі. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2017. № 2. С. 240-257. https://www.researchgate.net/publication/324840890_Dosvid_zasvoenna_kriticnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij_skoli

Тягло О. В. Освітні виклики інформаційної війни. *VI Міжнародна науково-практична конференція «Знання. Освіта. Освіченість». Феномен успіху Китаю: світоглядні та технологічні аспекти – 2022*. Вінниця: ВНТУ, 2022. С. 1-7. <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2022/paper/view/16394>

Ушкалов Л. Григорій Сковорода. / Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів*. Едмонтон; Торонто: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій; Харків: Майдан, 2011. С. 9-48.

Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. *Історія української філософії*. Київ: Вид-во «Україна», 2001. 511 с.

Чижевський Д. *Нариси з історії філософії на Україні*. Київ: Вид-во «Орії» при УКСП «Кобза». 1992. 230 с. (Спадок).

Шелест Т. Д. Психологічний аспект внутрішньоутробного пацієнта. *Медсестринство*. 2015. № 2. С. 35-36.

Facione P. A. *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary. The Delfi Report*. Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990. 19 p. <https://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/ppacorino/CT-Expert-Report.pdf>

Gray A. The 10 Skills You Need to Thrive in the Fourth Industrial Revolution. *World Economic Forum*. January 16, 2016. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>

Kant I. On the Common Saying: That May be Correct in Theory, but it is of No Use in Practice / M. Gregor. *Immanuel Kant: Practical Philosophy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996. P. 273-310.

Lipman M. Moral Education, Higher-order Thinking and Philosophy for Children. *Early Child Development and Care*. 1995. Vol. 107, № 1. P. 61-70.

Lipman M. *Thinking in Education*. 2-nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 305 p.

Paul R. *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Santa Rosa, Ca : Foundation for Critical Thinking, 1993. 505 p.

Poincare H. Mathematical Creation. *The Monist*. 1910. Vol. XX, № 3. P. 321-335.

The Global Risks Report 2024. 19th edition. Insight Report. Geneva : World Economic Forum. January 2024. 123 p. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf

The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum. January 2016. 158 p. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf

The Future of Jobs Report 2020. Geneva: World Economic Forum. October 2020. 163 p. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf

Wells R. 3 Critical Thinking Skills You Need In 2024. *Forbes*. April 15, 2024. <https://www.forbes.com/sites/rachelwells/2024/04/15/3-critical-thinking-skills-you-need-in-2024/>

Тягло Олександр Володимирович

доктор філософських наук, професор
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, Харків, проспект Льва Ландау, 27
E-mail: olexti@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0721-1153>

Стаття надійшла до редакції: 20.07.2024

Схвалено до друку: 15.09.2024

TO COMPREHENSION OF THE CRITICAL THINKING NATURE: PHILOSOPHY OF HEART

Tiaglo Oleksandr V.

Doctor of Philosophy, Professor
Professor of the Department of Social Sciences and Humanities
Kharkiv National University of Internal Affairs
27 Lev Landau Avenue, Kharkiv, 61080
E-mail: olexti@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0721-1153>

ABSTRACT

It is demonstrated in this research paper that in the 21st century, critical thinking is necessary in both peacetime and wartime. However, its condition cannot be considered satisfactory in Ukraine today. Therefore, the problem remains relevant: how to ensure that the education and effective functioning of critical thinking in our country finds reliable grounds and becomes regular? I proceed from the supposition that on the way to solve this problem, it is not sufficient to limit oneself only by careful study of the significant product of world thought and practice and literal duplication of what can be learned. It is necessary to reconsider carefully this learned in view of the relevant domestic traditions and realities of today's life, to make it clearer and easier to accept by a wide public through a synthesis with related achievements of the national experience. This supposition determines my concrete goal – to find out what immanent achievements of Ukrainian philosophical thought should be relied on in order to contribute to a correct understanding of the critical thinking nature, and, further, to the organization of its proper education. To achieve this goal, part of the intellectual heritage of our philosophical genius – Hryhorii Skovoroda and its comments by Dmytro Chyzhevsky are considered in this research paper.

It is argued that the domestic philosophy of heart, the key concept of which is "deep Heart" provides significant ground for correct understanding of the critical thinking nature, for the organization of its education. Conscious critical thinking should not be divided from the unconscious, in the terms of Skovoroda and Chyzhevsky – from the "Heart", the deepest "abyss" in a human, which generates and

predetermines the "surface" of our psyche, so to speak. To a large extent, it is in the "deep Heart" that cognitive and affective dispositions are formed, which provide the necessary grounds for education, acceptance and regular fruitful functioning of critical thinking. It is not isolated from the influence of the "Heart" as a source of various emotions and feelings, which is grasped, in particular, by the contemporary concept of careful thinking.

Education of a human with higher-order thinking, including real critical thinking, will be successful more probably when it begins not in university or high school, but in kindergarten at the latest. The content and form of delivering of critical thinking must be varied depending on the successive stages: the introductory stage, the stages of practice and integration, as well as the generalized transfer stage. It is claimed, within the last stage, the "cross-breeding" of the typical in Ukraine university logic course and the world achievements in the field of critical thinking are rewarding.

Keywords: *critical thinking, philosophy of heart, "deep Heart", the unconscious, Hryhorii Skovoroda, Dmytro Chyzhivsky.*

REFERENCES

- Boychenko, Mykhailo. (2014). The Historical Formation of the Institutional Framework of Critical Thinking: Ideological, Educational, Legal and Political Dimensions. *Philosophy of Education*, 2 (15), 80-97. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13014/Boychenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (In Ukrainian)
- Gorsky, V. S. (1997). *History of Ukrainian Philosophy: Course of Lections*. Naukova Dumka. (In Ukrainian).
- Hrynevych, Lilia. (2017). Too Important. Why is it Necessary to Adopt a New Law on Education? (June 19). *Ukrainska Pravda*. Zhyttya. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/06/19/224784/> (In Ukrainian).
- Zelenskyy, Volodymyr. (2021, March 9). *State and Society Must Realize all Information Security Threats and Find Ways to Counter Them – Volodymyr Zelenskyy*. Official Website of the President of Ukraine. <https://www.president.gov.ua/news/derzhava-ta-suspilstvo-mayut-usvidomitivsi-zagrozi-informac-67001> (in Ukrainian).
- Kozachenko, Nadia. (2021). Critical Thinking: Philosophy and Pedagogy. *Actual Problems of Mind*, 22, 251-271. <https://journal.kdpu.edu.ua/apd/article/view/4527/4205> (In Ukrainian).
- Lukashova, Sonya, & Kutiepov, Bohdan. (2024, January 29). "One Wanted Everything and Quickly. But the War will Last 5-10 Years." Commander of Brigade "Charter" Obolensky on How He Made a Brigade from the VFTC. *Ukrainska Pravda*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/01/29/7439262/> (In Ukrainian).
- Popovych, Myroslav. (2001). *Essays on the History of Culture of Ukraine*. 2-nd ed., corr. ArtEc. (In Ukrainian).
- Skovoroda, Hryhorii. (2011). Narcissus. Dialogue about: Get to Know Yourself. In L. Ushkalov (Ed.). Hryhorii Skovoroda. *Complete Academic Collection of Works* (pp. 231-291). CIUS Press; Maidan. (In Ukrainian).
- Sobko, Sergii. (2023, November 23). Educated to Win. *Ukrainska Pravda*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/11/22/7429819/> (In Ukrainian).
- Terno, S. (2012). The World of Critical Thinking: Real Form and Mimicry. *History in Contemporary School*, 7-8, 27-38. (In Ukrainian).
- Tiaglo, O. V. (2017a). Which Critical Thinking is Needed in Ukrainian Education? In A. E. Konvewrsky e. a. (Eds.). *International Scientific Conference "Days of Science of the Faculty of Philosophy - 2017", April 25-26, 2017: [materials of reports and speeches]. Part 3* (pp. 274-276). Publishing and Printing Center "Kyiv University". <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%202017%2003.pdf> (In Ukrainian).
- Tiaglo, O. V. (2017b). Critical Thinking in Action, or Critical Review Experience. *Postmethodology*, 1 (126), 8-13. <http://poippo.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM-1-126-2017.pdf> (In Ukrainian).
- Tiaglo, Oleksandr. (2017c). Experience of Mastering of Critical Thinking in the Ukrainian Higher Education. *Philosophy of Education*, 2, 240-257. <https://www.researchgate.net/publication/>

- 324840890_Dosvid_zasvoenna_kriticnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij_skoli (In Ukrainian).
Tiaglo, O. V. (2022). Educational Challenges of Information Warfare. In *VI-th International Research and Practical Conference "Knowledge. Education. Erudition". The Phenomenon of China's Success: Outlook and Technological Aspects – 2022* (pp. 1-7). Vinnytsia National Technical University.
<https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2022/paper/view/16394>
(In Ukrainian).
- Ushkalov, Leonid. Hryhorii Skovoroda. In L. Ushkalov (Ed.). Hryhorii Skovoroda. *Complete Academic Collection of Works* (pp. 9-48). CIUS Press; Maidan. (In Ukrainian).
- Fediv Ya. O., & Mozgova N. G. (2001). *History of Ukrainian Philosophy*. Publishing House "Ukraine". (In Ukrainian).
- Chizhevsky, Dmytro. (1992). *Essays on the History of Philosophy in Ukraine*. Publishing House "Oriy". (In Ukrainian).
- Shelest, T. D. (2015). *Psychological Aspect of the Fetal Patient*. Nursing, 2, 35-36. (In Ukrainian).
- Facione, Peter A. (1990). *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary. The Delfi Report*. The California Academic Press. <https://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/ppectorino/CT-Expert-Report.pdf>
- Gray, Alex. (2016, January 16). The 10 Skills You Need to Thrive in the Fourth Industrial Revolution. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>
- Kant, Immanuel. (1996). On the Common Saying: That May be Correct in Theory, but it is of No Use in Practice. In M. Gregor. *Immanuel Kant: Practical Philosophy* (pp. 273-310). Cambridge Univ. Press.
- Lipman, Matthew. (1995). Moral Education, Higher-order Thinking and Philosophy for Children. *Early Child Development and Care*, 107 (1), 61-70.
- Lipman, Matthew. (2003). *Thinking in Education*. 2-nd ed. Cambridge University Press.
- Paul, Richard. (1993). *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Foundation for Critical Thinking.
- Poincare, H. (1910). *Mathematical Creation*. *The Monist*, 20 (3), 321-335.
- The Global Risks Report 2024*. 19th edition. Insight Report. (2024). Geneva : World Economic Forum. January 2024. 123 p. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf
- The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution*. (2016). Geneva : World Economic Forum. January 2016. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf
- The Future of Jobs Report 2020*. (2020). Geneva : World Economic Forum. October 2020. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf
- Wells, Rachel. (2024, April 15). 3 Critical Thinking Skills You Need In 2024. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/rachelwells/2024/04/15/3-critical-thinking-skills-you-need-in-2024/>

Article arrived: 20.07.2024

Accepted: 15.09.2024

Як цитувати: Тягло, О. (2024). ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 6-16. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-1>

Incites: Tiaglo, O. (2024). TO COMPREHENSION OF THE CRITICAL THINKING NATURE: PHILOSOPHY OF HEART. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 6-16. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-1> [In Ukrainian]